

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2026.1.29>

UOT: 801.73

Vəsilə Hüseynova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 26

e-mail: vasilahuseynova1969@gmail.com

MOĞOL İMPERATORU ƏKBƏR ŞAH ÜÇÜN HAZIRLANMIŞ NİZAMİ “XƏMSƏ”SİNİN ƏLYAZMALARI VƏ ONLARIN TƏRTİBAT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” əsərinin Moğol imperiyası dövründə, xüsusilə saray mühitində hazırlanmış əlyazma nüsxələrinin siyasi, estetik və ideoloji kontekstini araşdırır. Tədqiqatın əsas məqsədi Nizami irsinin XIII-XIV əsrlərdə Moğol hakimiyyəti tərəfindən necə mənimsənilmədiyini və bu ədəbi irsin imperiya siyasətində hansı funksiyaları yerinə yetirdiyini müəyyən etməkdir. Məqalədə göstərilir ki, Moğol imperatoru İran-İslam mühitində inteqrasiya etdikcə klassik fars ədəbiyyatına xüsusi diqqət yetirmiş, o cümlədən saray kitabxanaları və rəssamlıq emalatxanaları vasitəsilə zəngin miniatürlü əlyazmalar sifariş etmişdir. Nizaminin “Xəmsə”si yalnız ədəbi abidə kimi deyil, həm də hökmdarlıq ideologiyasını simvolizə edən dəyərli bir nümunədir. Bu tədqiqat Moğol dövrü “Xəmsə” nüsxələrinin tərtibat xüsusiyyətlərini təhlil edir. Miniatürlərdə təsvir olunan saray səhnələri, döyüş kompozisiyaları və hökmdar fiqurlarının təqdimat forması Moğol siyasi estetikası ilə klassik İran təsvir ənənəsini əks etdirir. Burada həmçinin göstərilir ki, Nizaminin hökmdar obrazı, Moğol imperatoru Əkbər Şahın simasında islam dünyasının qanuni varisi kimi təqdim olunur. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilir ki, Moğol imperatoru üçün hazırlanmış “Xəmsə” nüsxələri imperiyada mədəniyyət siyasətinin mühüm komponenti kimi çıxış etmiş, həmçinin İran-Türk-Monqol mədəni əlaqələrinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu əlyazmalar sonrakı Teymuri və Səfəvi kitab sənətinə də güclü təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: bərabərlik, ədalət, nüsxə, bəşəriyyət, mərhəmət, saray, estetik, kamillik

Giriş

XIII-XIV əsrlər Yaxın və Orta Şərq tarixi yalnız siyasi transformasiyalar dövrü deyil, eyni zamanda genişmiqyaslı mədəni ideologiyaların inkişaf dövrü idi. Moğol imperiyasının İran və Azərbaycan ərazilərində hakimiyyət qurması ilə formalaşan bu dövlət ilkin mərhələdə imperiya ənənələrini qorusa da, qısa müddət ərzində İran-İslam mədəni mühitini yaratmışdır. Bu prosesin ən mühüm göstəricilərindən biri saray kitab sənətinin inkişafı və klassik fars ədəbiyyatına göstərilən xüsusi diqqət idi. Belə ki, Nizami Gəncəvinin XII əsrdə qələmə aldığı “Xəmsə” artıq Şərq ədəbiyyatının ən nüfuzlu poetik külliyyatlarından biri kimi artıq XIII əsrdə siyasi və estetik baxımdan yeni məna qazanmışdır. Moğol hökmdarları üçün hazırlanmış zəngin miniatürlü “Xəmsə” əlyazmalarına gəlincə, onlar imperiyanın vizual təsvirini ifadə edən göstərici sayılırdı.

Qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin və Şərq dünyasının ən böyük şəxsiyyətlərindən biridir. O, klassik Şərq poeziyasının bədii-estetik sərhədlərini genişləndirərək insan, cəmiyyət, ədalət, elm, sevgi və mənəviyyət kimi mövzuların məna qatlarını ideya-məzmun baxımından daha da genişləndirmişdir. Onun poemaları yalnız süjet əsasında qurulmur, eyni zamanda insanın mənəvi kamilliyini izah edən fəlsəfi yanaşmadır. Nizami insanı kainatın mənəvi mərkəzi kimi təqdim edir, bərabərlik, ədalət və mərhəmət ideyalarını müdafiə edir. Şairin, obrazların daxili aləmini

incəliklə açması dünya ədəbiyyatında ilk nümunələrdən hesab olunur. Onun poetik dili həm obrazlı, həm də dərin mənalıdır. “Xəmsə”yə daxil edilmiş əsərlər müsəlman Şərqiyyətinin mədəniyyətində yeni bədii xəttin – Nizami məktəbinin yaranmasına səbəb olub. Nizami Şərq mədəniyyətinin bədii xəzinəsini fəlsəfi düşüncə ilə birləşdirərək humanist ideyalar yaratdı. Onun “Leyli və Məcnun”u dünya ədəbiyyatında ilk psixoloji sevgi faciəsi kimi qəbul olunur. “Yeddi gözəl”də müxtəlif xalqların mədəniyyətlərini bir araya gətirməsi isə onu bəşəriyyətin birliyi ideyasının yaradıcılarından edir. Nizaminin qəhrəmanları müxtəlif millətlərə, dinlərə və məkanlara məxsusdur. Bu isə onun yaradıcılığını milli çərçivələrdən çıxarıb dünya miqyasında çox əhəmiyyətli edir. Nizami ümumilikdə Azərbaycan və Şərq mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olaraq bədii fikir tarixində yeni mərhələ açır. “Xəmsə”ni yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, bütövlükdə Şərq dünyası üçün universal məna daşıyan poetik-fəlsəfi ensiklopediya adlandırmaq olar. Nizami epik poeziyada qəhrəmanlıq ənənələrini yeni humanist ideyalarla zənginləşdirmişdir. Onun əsərlərində sevgi, ədalət, hökmdar məsuliyyəti, qadın obrazının yüksək mənəvi dəyəri kimi mövzular yeni bədii rakursda işlənmişdir. Bu, Şərq poeziyasında insanın daxili aləminə diqqətin artmasına səbəb olmuşdur. Bütün bu meyarlara görə, əsrlər boyu İslam dünyasının çoxsaylı hökmdarları, mədəniyyət və incəsənət nümayəndələri “Xəmsə”nin gözəl nüsxəsinə sahib olmağı zəruri hesab etmişlər. X əsrin sonlarında fars ədəbiyyatı Aralıq dənizinin şərqindən Hind çayının sahillərinə qədər geniş yayılmağa başlamışdır. “Xəmsə” sonrakı əsrlərdə Fars və Moğol saraylarında boyalı miniatürlərlə təsvir edilmiş dəbdəbəli əlyazmaların məşhur mövzusunə çevrilmişdir. Buna misal olaraq 1590-cı illərdə Moğol İmperatoru Əkbər Şah (1542-1605) üçün yaradılmış Nizami “Xəmsə”sini (or.12208) [3.s12] göstərmək olar.

Əbül-Fəth Cəlaləddin Məhəmməd Əkbər (Akbar) Moğollar dövründə yaşamış ən qüdrətli imperatorlardan biri olub. O, Hindistanda Babur xanədanının nəvəsi idi və hakimiyyəti dövründə mədəniyyət, elm, incəsənətə böyük diqqət ayırmış və bu dövrdə saray məmurları, ədəbiyyatçılar, rəssamlar ilə fəal əməkdaşlıq etmişdilər. Güclü şəxsiyyət və uğurlu general olan Əkbər Hindistan yarımadasının çox hissəsini əhatə edəcək şəkildə genişləndirmişdir. Onun gücü və təsiri nəticəsində moğollar hərbi, siyasi, mədəni və iqtisadi üstünlük səbəbindən bütün dünyada tanındı.

İmperator Əkbər heç oxumağı öyrənmədiyi halda kitabları çox sevirdi. İmperator kitabların fəal himayədarı idi, yazıçıları çox dəstəkləyirdi, tərcümələrə üstünlük verirdi. Əkbərin kitablara olan sevgisi də onu öz kitab kolleksiyasını yaratmağa vadar etmiş və şah nəhəng kitabxana tikdirmişdir. Moğol imperatoru Əkbər şahın Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” nüsxəsini hazırlatmaqda siyasi, mədəni və ideoloji məqsədi var idi. O, özünü İslam və İran mədəniyyətinin varisi kimi təqdim edirdi. Nizami kimi klassik Fars-Türk ədəbiyyatının nəhəng bir şairinin əsərlərini nəşr etdirməklə və miniatürlər hazırlatmaqla onun mədəni irsinə sahiblənərək, İslam dünyasında böyük və savadlı hökmdar simasını formalaşdırmaq istəyirdi. Yəni sarayın intellektual və estetik gücünü göstərməyə çalışırdı. Əkbər şah dövrü “Moğol miniatür məktəbi”nin inkişaf etdiyi bir dövr idi. Bu nüsxənin miniatürlərlə bəzədilməsi Əkbər şahın sənətə verdiyi dəyərin, müxtəlif mədəni üslubları (fars, hind, türk) birləşdirərək sintez yaratmaq niyyətinin göstəricisi idi. Hindistan sultanlığında İslam sülalələri saray qaydalarında və kitab illüstrasiyalarında, şeir kimi sənətlərdə özünü göstərən fars mədəniyyət formalarını qəbul etsələr də, Moğol sülaləsinin gəlişinə qədər fars dili və fars mədəniyyəti, ümumiyyətlə Hindistanın çox hissəsində, şimalında və mərkəzində imperiya idarəetmə üslubunun əsas komponentləri kimi qurulmuşdu. Fars mədəniyyətinə bu gözəl ehtiram və fars dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsini nəzərə alsaq, moğolların fars ədəbiyyatına qiymət verməsi və fars əlyazmalarını həvəslə toplaması heç də təccüblü deyil. XVI əsr İranın Fars əyaləti Hindistanla uzun müddət çiçəklənən böyük ticarət dövriyyəsinə malik idi. Bu kimi səbəblərdən Əkbər şah emalatxanasının rəssamları da fars sənətkarları ilə birbaşa təmasda olmaqla, fars incəlikləri öyrənmişdilər. Təbrizdəki Şah Təhmasibin sarayından gələn kitab sənətinin ustaları öz bacarıqlarını Moğol Hindistanında işıqlandırıcılara və margin dizaynerlərinə ötürməli idilər.

Əkbər Şah dini və mədəni tolerantlığı ilə tanınırdı. Nizaminin “Xəmsə”si kimi əlyazmaların tərcümə edilməsi və təsviri, onun dinlər və mədəniyyətlərarası körpü qurmaq siyasətinə uyğun idi. O, həm də imperatorluq daxilində fərqli xalqları birləşdirməyə cəhd edirdi. Əkbər şah bu nüsxəni

hazırlatmaqla sevgi, ədalət, dövlətçilik, mədəniyyət kimi mesajları saray əyanlarına və gələcək nəsillərə ötürmək istəyirdi. Əkbər Şah böyük miqyasda əlyazmaların himayədarı kimi də şöhrət qazanmışdır. Onun saray emalatxanasında əlyazmaların surətini çıxarmaq üçün ən yaxşı xəttatlar, əlyazmaları bəzəmək üçün isə ən yaxşı rəssamlar çalışırdı.

Böyük Moğul İmperatoru Cəlaləddin Məhəmməd Əkbər (1542-1605) üçün xüsusi tərtib olunmuş Xəmsə hazırda Britaniya kitabxanasında Or.12208 şifrə ilə, əlyazmanın başqa bir qismi isə Amerikada Baltimor Valter İncəsənət muzeyində MS W.613 şifrəsi altında qorunub saxlanılır [3, s.13-14]. Əlyazmanı sarayın baş katibi Əbdül-Rəhim Ənbərin Qələm (Kəhraba Qələm) ləqəbi ilə tanınan xəttat nəstəliq xətti ilə (1593-1595) illərdə yazmışdır. Əkbər şah üçün hazırlanmış “Xəmsə” nüsxəsi sərlövhə təzhibi üslubunda başlıqlar və müəllif mətninin ilk sözləri və cümlələri ilə bəzədilmişdir; eyni zamanda kitabın üz qabığı və sərhəd zonalarında geniş qızıl və mənərəli bəzəklər mövcuddur. Yəni mətnin başlıqlarında və bölmə açılışlarında istifadə olunan “sərlövhə təzhibi” əsas hesab olunur, amma kitab ümumilikdə həm daxili başlıq təzhiblərlə, həm də xarici-örtük bəzəklərinə malikdir. Kataloq qeydlərində olan mətn təsvirinə əsasən, əlyazmanı hissələrə bölən başlıqlar, hər yeni hissənin mətn başlanğıcı parlaq qızıl ilə işlənmiş tərzli təzhiblərlə bəzədilmişdir. Bunlar Türk/Azərbaycan terminologiyasında “sərlövhə təzhibi” kimi ifadə olunur. Aparılan tədqiqatlara əsasən, qeyd edək ki, geniş sərhəd bəzəkləri və üz qabığı səviyyəsində səhnə-tərzli bəzəmələr verilib, yəni əlyazmanın xarici görünüşü də yüksək səviyyədə bəzədilib. Lakin mətnin içindəki başlıqlar “sərlövhə” formatında hazırlanmışdır. “Sərlövhə təzhibi” bir bölmənin və ya əsərin başlanğıcında yerləşdirilən dekorativ başlıq panelidir. Əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- simmetrik, çox vaxt düzbucaqlı və tağşəkilli (qövsvari) kompozisiya;
- əsas rənglər qızıl və lacivərd (mavi rəngin çox dərin tünd və parlaq tonu);
- rumi, islami, bulut, hatayı kimi ornamentlər;

- başlığın altında mətnin ilk cümləsi başlayır. Nizami “Xəmsə”si beş poemadan ibarət olduğuna görə, hər poema yeni bir sərlövhə təzhibi ilə açılırdı. Bu kitabın forma və statusunu vurğulamaq üçün edilirdi. Deməli: *sərlövhə təzhibi*-mətn içində, başlıqda; *zahiryyə təzhibi*- kitabın xarici görünüşündə olur. Orta əsrlərdə hazırlanan “Xəmsə” nüsxələrində hər ikisi olur:

- Sərlövhə: iç başlıqlar.
- Zahiryyə: cild və sərhədlər

Mənbələrə əsasən, Əkbər sarayında hazırlanmış məşhur “Xəmsə” nüsxələrinin üst və alt cildləri lakla boyanmışdır, qapaqlıdır. Bu tip cildlər Mərakeş-İran-Moğol nəfis naxışlı lak işçiliyi ənənəsinə uyğundur. Bir tərəfi qızılı və qəhvəyi tonlarda naxışlı səhnə ilə boyanıb: heyvanların bir-birinə hücum etdiyi mənzərə təsvir olunur. Digər tərəfdə isə daha sönük/çoxrəngli bir səhnə var – bir ov səhnəsi və ya hər halda cənnət/ov motivləri görünür. Ümumilikdə kompozisiyalar kənarlarda iki sətir sərhəd xətti ilə çərçivələnmişdir və sərhəd zonalarında xalça naxışı xatırladan mürəkkəb ornamentlər var. Ön qabıq: ovlanmış heyvanların və ya ovun Əkbər şahın qarşısına qoyulması (təqdim olunması) səhnəsinə işarə edən kompozisiya. Arxa qabıq: Əkbər şahın və (mümkün) bir şahzadənin ov səhnəsi, yəni ov edən və ya ovdan qayıdan hökmdar təsviri. Həmçinin kitabın üz qabıqlarında heyvanların qarşılaşmaları səhnələri, ov və taxtda əyləşmiş hökmdar obrazı (Əkbər kimi şərh olunur) təsvir olunub. Bu təsvirlər, ətraf çərçivə və sərhədlərdəki naxışlarla kitabın zəngin kateqoriyaya aid olduğunu göstərir. Miniaturların hazırlanması üçün istifadə olunan kağız açıq-qəhvəyi rəngli, cilalanmış vərəqlərdir. Əlyazmanın lak bağlaması yüksək keyfiyyətlidir, lakin yenidən bərpa olunduqda iç qabıq və xarici lövhələr yer dəyişmiş ola bilər. Təəssüf ki, bu, qabığın nə vaxt yapıldığına dair dəqiqləşdirməni çətinləşdirə bilər.

Səhifə tərtibatı: mətn bloku çox vaxt dar mərkəzi sahədə yerləşdirilir; mətnin ətrafında incə qızıl və xəttli çərçivə var, onun xaricində isə geniş haşiyə (margin) olur. Bu haşiyələr bəzən tamamilə bitki və heyvan elementləri ilə, bəzən isə insan fiqurları ilə zənginləşdirilir. Çərçivələr – struktur və texnika: adi sxem- a) ən içəridə mətn bloku, b) mətn bloku ətrafında nazik qızıl və rəngli xəttlərdən ibarət zolaq, c) daha geniş polixrom və ya qızıl zəmində haşiyə panelləri. Çox vaxt çərçivə panelləri harmonik kompozisiya üçün kağızın kənarına paralel şəkildə düzülür. Haşiyə (margin) – motivlər və funksiyaları: haşiyələr aşağıdakı əsas tiplərdə işlənmişdir. İllüstrativ botanika/zoologiya – təbii

görünüşlü gül-çiçək, quş, kiçik xəz canlıları (məs. dovşan, ceyran, tullanan heyvanlar). Bu, Əkbər dövrü sənətkarlarının təbiət müşahidəsinə və Hind alt-qitəsi flora-faunasını sənətə gətirilməsi ilə izah olunur. İnsan fiqurlu haşiyələr – nisbətən məhdud sayda səhifədə haşiyədə kiçik insan fiqurları görünür (məsələn, saray səhnələri, saray emalatxanasında işləyən sənətkarların təsviri). Bu cür haşiyə Əkbər şahın şəxsi zövqünün göstəricisidir. Ornament panelləri – bəzi səhifələrdə yalnız geometrik-arabeska dekorlu panellər mövcuddur, onlar mətnə dekorativ “nəfəs” verir və oxucunu diqqətdə saxlayır. Rəng-palitra və metal işləmə: haşiyələr çox vaxt qızıl, gözəl mavi, yaşıl, qırmızı və mürəkkəb incə xətt işlərindən ibarətdir. Qızıl fon və incə metalik vurğular haşiyələrə zəngin parıltı verir. Funksiya və semantika: haşiyə yalnız dekor deyil-bəzən mətnə şərh verən və ya əhvalatı genişləndirən vizual “piyadalar” rolunu oynayır. Eyni zamanda imperatorun statusunu göstərən saray simvollarını və təbiət səhnələrini daxil etməklə kitabın zəngin statusunu vurğulayır.

Mətn bloku səhifənin mərkəzində nisbətən kiçik sahə tutur; haşiyə eni bəzən 2-4 sm (və ya daha geniş) olur- bu səhifənin səhnə təşkilini daha dekorativ göstərir. Haşiyə kompozisiyasında künc panellər bitki məzmunlu şəkillərlə bəzədilmişdir. Yan haşiyələrdə üfüqi və şaquli istiqamətdə uzanan çiçək sünbüllərinin rəsmləri yerləşdirilib. Bəzən haşiyədə tamamilə ayrılmış kiçik şəkil panellər yerləşir. İncə fırça ilə işlənmiş nazik xəttlər, üst-üstə düşən qızıl işlər, nöqtə-vurğularla detallanır. Əlyazma Şərq istehsalı kağızına qara mürəkkəblə köçürülüb. Dörd sütundan ibarətdir. Hər bir səhifə 21 misra formatında olmaqla kağız ölçüsü təqribən 302x198 mm-dir (mətn sahəsi 186 x 116 millimetr), 325 səhifədən ibarətdir [2.s 65-71]

Miniatürlər (illüstrasiyalar) orijinal olaraq təxminən 44 ədəd planlaşdırılmışdır. Bu əlyazmanın 37 miniatürü var. Əlyazmaya aid olan daha 5 rəsm hal-hazırda “Walters Art Museum, Baltimore” (MS W.613) Qalereyasındadır. Digər iki miniatür isə itib. Əlyazmanın böyük hissəsindəki üç rəsm Cahangir dövründə yenidən rənglənib və kətəbə 1610-cı il Cahangir dövrünə aid əlavələrdir. Hər bir əlyazmanın sonunda kətəbə var. Bu əlyazmada Nizami “Xəmsə” əsərinin mətni ilə yanaşı zəngin illüstrasiyalar vardır. Böyük Əkbər dövründə sarayda ədəbiyyata, elmə dəstək verildiyi halda, Nizami kimi klassik şairlərin əsərlərinin belə əlyazma nüsxələrinin hazırlanmasında mədəniyyət siyasətinin bir hissəsi kimi hesab etmək olar. Bu dəyərli əlyazma 1909-cu ildə tanınmış britaniyalı sənət himayədarı C.V.Dayson-Perrins tərəfindən əldə edilmiş və onun vəsiyyətinə əsasən bu əlyazma hal-hazırda Britaniya muzeyində saxlanılır. C.W. Dayson- Perrins (bəzi mənbələrdə “Dyson Perrins”) tanınmış britaniyalı kolleksiyaçı və sənət himayədarıdır. Onun adı sənət əsərləri, kitabxanalar və əlyazma kolleksiyaları ilə məşhur idi. Kolleksiyaçı Britaniya Muzeyi və Britaniya kitabxanası kimi müəssisələrə öz kolleksiyasının bir hissəsini hədiyyə etmişdir. Xüsusilə, islamik əl işləri və bir çox əlyazma əsərləri onun vasitəsilə Britaniya Kitabxanasına daxil olmuşdur. Moğol hökmdarı Əkbər üçün hazırlanmış Nizaminin “Xəmsə” əlyazması (Or.12208 nömrəli nüsxə) Dayson Perrins tərəfindən 1909-cu ildə satın alınmış və bu əlyazmanı öz kolleksiyasına daxil etmişdir.

Əkbər hakimiyyəti dövründə (1556-1605) Moğol sarayında incəsənət və kitab sənəti yüksək səviyyəyə çatmışdı və bu dövr “imperial atelier” (imperial rəssam atelyesi) sisteminin inkişaf etdiyi dövrdür. Moğol rəssamlığı fars, hind və Avropa təsirlərinin qarışığı kimi formalaşmışdır. Dayson Perrins tərəfindən Britaniya Muzey kitabxanasında miras kimi qorunub saxlanılan bu nüsxə araşdırmalar üçün tədqiqat baxımından önəmli hesab edilir. Dayson Perrinsin bu əlyazma üzərində iştirakı əsasən toplayıcı/benefaktor və kolleksiyaçı olaraq olmuşdur. Bu nüsxə ilə əlaqəli bəzi maraqlı məqamlar var: “Xəmsə” nüsxəsində bəzi miniatürlərdə Avropa təsirlərindən – rəng modelləşməsindən, işıq-kölgə elementlərindən istifadə edilmişdir. Bəzi illüstrasiyalarda fars miniatür nümunələrinin kompozisiyalarından istifadə edilərək, arxa fonda qəliblər və formalar dəyişdirilmiş, lakin əsas dramaturji birləşdirici elementlər qorunaraq yenidən işlənmişdir. Siyasi-mədəni çıxışlar, saray söhbətləri Əkbər sarayında “kültür qulluğu” siyasətinin bir hissəsi olaraq göstərilmişdir. Belə nüsxələr yalnız ədəbi-mədəni əhəmiyyət daşıyırdı, həm də saray estetikasını göstərirdi. Bir çox “Xəmsə” nüsxələrində illüstrasiyalar səhifələrin ön hissəsində yerləşir, mətn isə arxa planda və ya əlavə paneldə olur. Bu cür struktur tərtibatda vizual harmoniya yaradır. Miniatürlərin ətrafı sərhəd ornamentləri və dekorativ bəzək elementləri ilə zənginləşdirilir – bitki ornamentləri, zoomorfik və geometrik motivlər, incə qızıl xətlər və rəng kontrastları kimi detallar yalnız bəzək məqsədi daşıyırdı,

həm də kompozisiyanın ritmini və balansını təmin edirdi. Əlyazmaya çəkilmiş miniatürlərdə Şərqi rəssamlıq nümunəsi böyük ustalılıqla göstərilmişdir. Hazırlanmış miniatürlər hər hansı Moğol təsvirli əlyazmalardan daha çox "Xəmsə"dəki rəsmlər moğolların təmasda olduğu üç əsas mədəniyyətin – Avropa, Şərqi və Fars mədəniyyətinin bədii ənənələrinin incə sintezlərini tərənnüm edir.

"Xəmsə" poemasına çəkilmiş miniatürlər Əkbər şah dövrünün ən gözəl rəsmlərini təmsil edir. Poemadakı fikir və ideyalar rəssamların vizual dilindən çox ustalıqla təsvir edilmişdir. "Xəmsə" Moğol imperatoru Şah Əkbər üçün yaradılmış çox saylı illüstrasiyalı əlyazmadır. Əlyazma hind-müsəlman mədəniyyətinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Əlyazmanın laklı ikiqat üzvlərində iki miniatür rəsm var. Ön qapağın ikisi şahzadə ovuna aiddir; arxa qapağın ikiqat hissəsi taxta oturmmuş İmperator Əkbər şahın təsvirinə bənzəyir. Ön xarici örtükdə Simurq və döyüşdə şir, arxa tərəfdəki xarici örtükdə isə əjdahaya hücum edən aslanın rəsmi təsvir edilmişdir. Səhifələrin daxili sərhədləri orijinal olsa da, xarici sərhədləri müəyyən mərhələdə yenilənmişdir. Bu da əsas verir ki, əlyazma hansısa mərhələdə bərpa olunub. "Xəmsə" illüstrasiyalarında rəsmlər digər əlyazmalarla müqayisədə standartı çox yüksəkdir, həm də rəssam bu miniatürlərdə zəngin təfərrüat və incəlik əldə etməyə çalışıb. Bunlar "Xəmsə"dəki rəsm üçün xarakterik olan yüksək miniatürləşdirmə standartlarıdır. Kiçik detalların dəqiqliklə rənglənməsi rəssamın mahir bir istedad kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Saray emalatxanasında hazırlanmış Nizami "Xəmsə"si zəngin haşiyə ornamentləri ilə seçilən çox zəngin bir əlyazmadır. Haşiyənin (margin) ümumi strukturu – Çərçivə və sərhədlər formasındadır. Miniatür səhnələri dairəvi yox, müxtəlif ölçülü düzbucaqlı kompozisiya kadrlarına yerləşdirilmişdir; bu kadrların ətrafda ikiqat sərhəd zolağı (ənənəvi xətt/zolaq, geniş ornament zolağı) görünür. Haşiyə planı – mətn sahəsi dörd sütuna bölünmüş (nəstəliq yazı üçün) və hər mətndən kənarda geniş boşluq buraxılaraq haşiyə işləri yerləşdirilmişdir. Paleografik təsviri hazırlayarkən hər səhifənin orijinal səhifə ölçüsünü təxminən 302x198mm ölçüsündə götürmək lazımdır. Rəng və metalik texnika – haşiyələrdə qızıl ilə işlənmiş incə metalik vurğular üstünlük təşkil edir; bununla yanaşı polixrom (çoxrəngli) bitirmələr – zümrüd, göy, açıq qırmızı və qəhvəyi rənglərdən istifadə olunub. Paleografik təsvir üçün: qızılı simulyasiya edərək rəng qamutunda yüksək kontrast effektlərinə yer verilmişdir.

Motiv və stil – haşiyələr əsasən bitki (əyri budaqlar, palmetlər), quşlar, kiçik heyvanlar (tülkü, dovşan və s.) və bəzən qayalıq-landşaft elementləri ilə doludur. Bu motivlər həm naturalistik, həm də dekorativ üslubda qarışdırılıb. Ornamentin kompozisiya funksiyası haşiyə elementləri miniatürlərin süjetini tamamlayır və səhifənin kənarlarında "vizual nəfəs" yaradır; həmçinin çox vaxt xalça və tekstil nümunələri ilə paralel gedir. Təsvir üçün ornamentin kontrastı mətndən bir qədər az, amma kifayət qədər aydın saxlanılıb ki, nə mətn, nə də haşiyənin görmə ziddiyyəti pozulmasın. Səhifənin haşiyəsi ikiqat çərçivənin içində yerləşir: qızıl fon üzərində birinci planda şaxələnmiş budaqlar, nazik üfürülmüş yarpaqlar və palmet (bitki mənşəli dekorativ ornament) təkoxlu ritmlə təkrarlanır; budaqların arasında yüngül naturalistik nüansla çəkilmiş quşçayaq, dovşan və tülkü kimi kiçik faunanın təsvirləri gərginlik və humor (səhifə kənarında çəkilən xırda bəzək elementi) bəxş edir. Rənglər soyuq göy və zümrüd tonları ilə istilik verən açıq qırmızının kontrastını yaradır. Bəzi yerlərdə qayalıq və səki lövhə elementləri əlavə edilərək landşaftın hissi çatdırılıb. Bütün ornament xırda qızıl xəttlərlə çərçivələnmiş və nöqtə-naxışlarla zənginləşdirilmişdir ki, bu da haşiyəni həm tekstural, həm də işıq oyununa həssas edir. Əlyazmadakı illüstrasiyaların demək olar ki, yarısında yüksək üföqlü mənzərələr və təpələrdə oturmmuş kiçik şəhərlər təsvir edilmişdir.

Əlyazmada illüstrasiyalı səhifələnmədən məlum olur ki, o naqisdir, bir neçə səhifəsi əksikdir, çünki miniatürlər çox güman ki, yenidən cilidlənmə zamanı əlyazmadan çıxarılıb. Bunlar 12-ci, 27-dən 31-ə qədər olan və 32 səhifədə 12-ci nömrəsi yoxdur [4.s14-15]. Səhifələrin arasında 72a-82a və digər miniatürlər yoxdur. 220a – 244b, hər iki bölmədəki sözlərdən yalnız biri ardıcılıqla qeyri-müəyyənlik göstərir. Bu silinmiş vərəq 239 b-nin altındadır. Hazırda Valters İncəsənət Qalereyasında olan itkin vərəqlər açıq-aydın 239b və 244-cü səhifələr arasındakı əlyazmadan götürülüb [5.s70-110]. "Xəmsə" əlyazmasının illüstrasiyalarını çəkmək üçün çoxlu sayda rəssama müraciət olunmuşdur. Əlyazmada illüstrasiyaların rənglənməsi üçün 22 rəssam iştirak edirdi. Miniatürlər Əkbər şahın

imperiya estetikasını, mətnin hökmdarlıq və hərbi qəhrəmanlıq mövzularını imperiyanın ideologiyası ilə əlaqələndiriləcək şəkildə vizuallaşdırılıb.

“Xəmsə” əlyazmasının miniatürlərində iştirak edən bəzi rəssamlar haqqında qısa icmal təqdim edərək deyə bilərik ki, mənbələrdə bəzi rəssamların kimliyi mübahisəlidir, çünki bir neçə rəssam işlərdə imzasız olaraq göstərilmişdir. Mərkəzi rəssamlıq emalatxanası eskiz hazırlayan, xətt cızan, rəngləyən üzrə daxili bölmələrə malik idi. Nüsxələrin tərtibatının bütün mərhələlərini əsasən ustad rəssamlar öz üzərinə götürürdü. Miniatürlərin ən az iyirmi rəssam tərəfindən hazırlanması göstərilir; onların çoxu hind mənşəli olub, lakin əsərin “baş rəssam” kimi *Xavaja Əbd əl-Səməd* adı tez-tez çəkilir [2.s7-15] “Xəmsə” nüsxəsinin miniatürləri İran-Fars, Avropa və Hind ənənələrinin sintezi kimi görünür – biçim, perspektiv, rəng zonaları və fona ayırma kimi elementlər üç mədəniyyətin təsirini daşıyır. Belə ki, bəzi səhnələrdə perspektiv üçün xətt üsulları, çox zonalı landşaft ayırmaları və fon kontrastları (əksər halda üfüqi zolaqlar) istifadə olunur. Moğol miniatür sənətində çox zaman rəssamlar əsərlərin altına tam imza qoymur, yalnız kitab marginlərinə kiçik qeydlər şəkildə ad yazırdılar. Bu səbəbdən bəzi işlərin kim tərəfindən çəkildiyi şübhəlidir. Bir miniatür üzərində eskizçi, fiqur üzərində işləyən, rəngləyən və üzəri işləyən ayrı-ayrı sənətkarlar iştirak edirdilər. “Xəmsə” əlyazmalarının miniatür işlərini hazırlayan rəssamlar arasında *Lacı, Bhura, Manuhar, Sanval, Farrux, Dharamdas, Narsing, Miskina, Mukund, Surdas Gujarati* kimi adlar xüsusi qeyd olunur [2, s.64-72]. Həmçinin Basavan və Manohar kimi rəssamların, eləcə də *Əbd əl-Səməd* və *Mirzə Əli* kimi ustadların bu növ lahiyələrdə əhəmiyyətli rol aldıkları vurğulanır. Lakin müəlliflik məsələləri və emalatxana strukturu səbəbindən bu adlar tam dəqiqliklə müəyyənləşmir. Sənətkarlar təbiət, landşaft, heyvanlar, arxitektura elementləri, ornamentasiya (gül, bitki, naxışlar) kimi motivləri incəliklə təqdim ediblər. Miniatür səhifələr əsas mətni əhatə edən çərçivələrə malikdir. Bu çərçivələr arasında qızıl ornamentasiya, bitki-ləçək motivləri, bəzək naxışları ilə dekorasiya edilmiş sərhədlər yerləşdirilmişdir. Bəzi miniatür səhifələrdə mətn daxilində ayrıca bölmələrdə mətn hissələri yerləşdirilib. Bəzən miniatür səhifələr iki hissəli şaquli səhifələr kimi təşkil olunur. Miniatürlər incəliyi və texniki keyfiyyəti baxımından yüksək səviyyədədir, həm mətn və illüstrasiya inteqrasiya baxımından, həm də rəng və kompozisiya baxımından nümunəvi hesab edilir. Bu əlyazmanın sənət tarixi üçün dəyəri o qədər yüksəkdir ki, o mütəxəsislər tərəfindən “de luxe manuscripts made for Akbar” (*Əkbər üçün hazırlanmış xüsusi əlyazmalar*) kateqoriyasına aid edilib. Əlyazma İran və Hindistan incəsənəti arasında bir qovşaq rolunu oynayır. İran miniatür ənənələri ilə Hindistan məkan, mənzərə, rəng istifadəsi və yerli motivlərin qarışımını göstərir. Əkbər üçün hazırlanmış nüsxə Hindistan şəraitində istifadəyə verilmiş və bu da saray rəssamlarının rolu ilə həyata keçirilmişdir – yerli rənglər, mənzərələr və dekorativ elementlər miniatürlərə əlavə edilmişdir. Əkbər Şah üçün hazırlanmış “Xəmsə” miniatürlərinin təsvirində iştirak edən rəssamlar seçilmiş rəssamlar idilər. Çünki, onlar bu nüsxəyə öz töhfələrini verməzdən əvvəl bir sıra başqa layihələrdə iştirak edərək özlərini sübut etmişdilər. Əlyazma bir neçə rəssamın bu günə qədər qorunub saxlanması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nisbətən belə kiçik bir layihə üçün qeyri-adi dərəcədə çox sayda rəssamın cəlb edilməsi, dövrün ən yaxşı əsərlərindən ibarət olan “Xəmsə” yaratmaq ayrı-ayrı rəssamların üslublarının digər illüstrasiyalı əlyazmalarla müqayisədə daha çox ön plana çıxmasına şərait yaratmışdır. “Xəmsə” miniatürlərini fərdi üslubda yaratmaq üçün rəssamlar arasında müsabiqə yaradılırdı. Şah sarayı üçün hazırlanan “Xəmsə” nüsxəsinə çoxlu sayda rəssam cəlb edilməsinə baxmayaraq, dövrünün ən gözəl əlyazmasının hazırlanması üç il çəkdi. Bu əlyazma ayrı-ayrı rəssamları birləşdirmiş və onların yaradıcılıq qabiliyyətini artırmışdır. Bu əlyazmaya dair mövcud olan ədəbiyyatın ümumi icmalı göstərir ki, bu əsərin sənət tarixi baxımından qiymətləndirilməsinə hələlik ciddi cəhd göstərilməmişdir. Halbuki bu əlyazma Moğol incəsənətinin ən mühüm nümunələrindən biri kimi, sənət tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Xəmsə”nin bəzi əsas xüsusiyyətləri hələ də tam aydınlaşdırılmamışdır. Məsələn, “Xəmsə” üçün çəkilmiş miniatürlərin orijinal yaradılıb-yaradılmaması, yoxsa daha əvvəlki əsərlərə əsaslanıb-əsaslanmaması sual altındadır. Bu əlyazmanın tədqiqatı müqayisəli xarakter daşıyır və burada indiyədək araşdırılmamış çoxsaylı əlaqələr üzə çıxarılır. Xüsusilə İmperator Əkbər üçün hazırlanmış “Xəmsə”nin əvvəlki farsdilli əlyazmaları ilə arasında mövcud olan sənətkarlıq və üslub oxşarlıqları müəyyənləşdirilir. Bu

aparılan təhlil “Xəmsə”nin miniatür sisteminin həqiqi mahiyyətini aşkar etməyə imkan verir və nəticə olaraq, Dyson Perrins əlyazmasındakı miniatürlərdə həm yenilik meyllərini, həm də ənənəvi bədii davamlığı üzə çıxarır. Əkbər dövrü Moğol nəqqaş və rəssamları kitab dekorasiyasını sənətinin ən yüksək səviyyəsinə qaldırdı. Onlar həm klassik ərəb-fars ənənələrini, həm də yeni Moğol (Hind-Mərkəzi Asiya) estetikasını mənimsəmişdilər. Miniatürlərdə fiqur təsvirləri, zərif naxışlar, həyat detalları və xəttatlıq nümunələri bir-birini balanslaşdırır. Qəhrəmanlıq səhnələri, məclislər, bağ mənzərələri detallı şəkildə təsvir edilmişdir. Miniatürlərin ətrafındakı qızıl və bəzək elementləri gözəl harmoniya yaradır. İsti fonlar, arxa planda rəng nüansları və fiqur detalları Əkbər dövrü rəssamlığında bir zirvədir. Miniatürlərdə Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “İsgəndərnamə”, “Haft Peykar” və digər hissələrdən səhnələr canlandırılır. Bəzi səhnələr dramatik, romantik, həyacanlı və mistik təsvirləri birləşdirir. Əkbər şah üçün hazırlanmış “Xəmsə” Şərq kitab incəsənətinin ən yaxşı nümunələrindən biridir və müasir tədqiqatçılar üçün zəngin material mənbəyidir.

Nəticə

Moğol hökmdarı Əkbər üçün hazırlanmış Nizaminin “Xəmsə” nüsxəsi yalnız bir ədəbi mətnin köçürülməsi deyil, mədəniyyətlərarası əlaqələrin vizual ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu əlyazma əsərdəki poetik məzmunu miniatür sənətinin dili ilə yenidən şərh edərək, İran-Azərbaycan klassik ədəbiyyatının Hindistan saray estetikası ilə sintezini nümayiş etdirir. Əkbər şahın himayəsi altında formalaşan bu sənət mühiti Nizami irsinin sərhədləri aşaraq imperiya səviyyəsində qəbul edildiyini göstərir. Beləliklə, sözügedən nüsxə təkcə bədii-estetik baxımdan deyil, həm də siyasi-mədəni qanunun qurulmasında rol oynayan simvolik sənət nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Nəticə etibarilə, bu əlyazma klassik Şərq ədəbiyyatının universal mahiyyətini və onun müxtəlif yeni mədəni mənə qatları qazana bilmə potensialını aydın şəkildə ortaya çıxarır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan mədəniyyət və muzey kataloqları/seçilmiş pdf-lər: *Select Miniatures from the Khamsa of Nizami Ganjavi* (Ağa Xan/regional kataloq)-miniatürlərdə botanik motivlərin şərh və reproduksiyaları
2. Brend, Barbara. *The Emperor Akbar, s Khamsa of Nizami*. British Library. 1995. Pp.65-71, 7-15, 64-72.
3. British Library. *Khamsa of Nizami (Or.12208)*-catalogue ff.12,13-14
4. British Library. *“Khamsa of Nizami”*, Or.12208. Əlyazmanın London hissəsi: 325folio səh 14-15
5. Warner, G. *Descriptive Catalogue of Illuminated Manuscripts in the Library of C.W. Dyson Perrins, D.C. L., F.S.A.* 2 vols. Oxford, 1920. Pp.70-110

Vasila Huseynova

**MANUSCRIPTS OF NIZAMI'S "KHAMSA" PREPARED FOR THE MUGHAL
EMPEROR AKBAR SHAH AND THEIR COMPOSITIONAL FEATURES**

Summary

This article examines the political, arsthetic, and ideological context of the manuscript copies of Nizami Ganjavi's "Khamisa" prepared in the courtly environment during the Mughal Empire period. The main aim of the research is to determine how Nizami's legacy was interpreted by Mughal rule in the 13th and 14th centuries and what function this literary heritage served in imperial policy. The article shows that as the Mughal emperors integrated into the Iranian-Islamic environment, they paid special attention to classical Persian literature and commissioned richly illustrated manuscripts through palace workshops and painting ateliers. Nizami's "Khamisa" is not only a literary monument but also a valuable work symbolizing the ideology of rulership. The study analyzes the compositional features of the "Khamisa" manuscripts of the Mughal period. The palace scenes, battle compositions, and the representation of rulers depicted in the miniatures reflect Mughal political aesthetics and the classical Iranian tradition of representation. The article also demonstrates that Nizami's image of the ruler is presented during the reign of Akber Shah as the legitimate sovereign of the islamic world. The research concludes that the "Khamisa" manuscripts prepared for the Mughal emperor became an important component of imperial cultural policy and played a significant role in the formation of Iranian-Turkish-Mongol cultural interaction. These manuscripts also had a strong influence on later Timurid and Safavid book art.

Keywords: *Equality, justice, manuscript, humanity, compassion, palace, aesthetics, perfection*

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru **Rəna İsgəndərli**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*